

mgr Joanna Jankowska

Zespół Szkół Specjalnych w Skoczowie

ATH Bielsko-Biała

Znaczenie osobowości nauczyciela w pracy z dzieckiem niepełnosprawnym

We współczesnym świecie niepełnosprawność jest jednym z poważnych problemów i zjawisk. Znaczenie tych problemów wynika nie tylko z rozmiarów i powszechności ich występowania, ale również z konsekwencji jakie wywołują w sensie indywidualnym i społecznym.

Osoby niepełnosprawne intelektualnie, fizycznie, o nietypowym rozwoju czy jednostki trudne w wychowaniu istnieją na całym świecie. Przyczyny, przejawy i rodzaje niepełnosprawności oraz formy oddziaływania rewalidacyjnego są w różnych społecznościach zróżnicowane z powodu odmiennych warunków społecznych, ekonomicznych, ekologicznych i kulturowych. Dużą rolę w tej kwestii odgrywają także rozwiązania w polityce społecznej realizowanej w poszczególnych państwach. Polityka ta powinna być oparta o międzynarodowe prawa człowieka, które każdej jednostce, również niepełnosprawnej zapewniają dostęp do równych praw.

Ponieważ liczba osób sprawnych inaczej ciągle wzrasta, przedstawiciele nauk humanistycznych stanęli przed poważnym wyzwaniem opracowania takich metod, form i treści wychowawczych, które by umożliwiły jednostkom niepełnosprawnym zająć godne miejsce w społeczeństwie. W Polsce zadania tego podjęli się m. in. W. Dykcik, M. Grzegorzewska, A. Hulek, K. Kirejczyk, J. Doroszevska, Z. Sękowska oraz J. Wyczęsany., przyczyniając się jednocześnie do kształtowania oraz rozwijania **pedagogiki specjalnej**.

Warto wspomnieć, iż „pedagogika specjalna jest nauką szczegółową pedagogiki a jej przedmiotem jest opieka, terapia, kształcenie i wychowanie osób z odchyleniami od normy, najczęściej jednostek mniej sprawnych lub niepełnosprawnych, bez względu na rodzaj, stopień i złożoność objawów oraz przyczyn i skutków zaistniałych anomalii, zaburzeń, trudności lub ograniczeń”¹. W ogólnym ujęciu można powiedzieć, iż „pedagogika specjalna jest nauką, której przedmiot stanowi proces rewalidacji osób niepełnosprawnych oraz proces resocjalizacji osób nieprzystosowanych społecznie”²

Praktyka pedagogiki specjalnej ma długą historię i kształtowała się wcześniej niż jej teoria, gdyż w procesie wychowania wśród osób o normalnym rozwoju, także pojawiały się jednostki z

¹ Dykcik W., Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki jako nauki. W: Pedagogika specjalna. Red.: W. Dykcik. UAM Poznań 2001, s. 13.

² Sękowska Z., Pedagogika specjalna w rewalidacji osób niepełnosprawnych. W: Przygotowanie pedagogów specjalnych do nowych form kształcenia dzieci niepełnosprawnych. Red.: Z. Sękowska. Wyd. UMCS, Lublin 1995, s. 19.

różnymi uszkodzeniami i zaburzeniami w rozwoju. Z kolei teoria pedagogiki specjalnej powstała znacznie później, choć trzeba zaznaczyć, że już w średniowieczu pojawiły się pierwsze prace dotyczące kształcenia i wychowania dzieci upośledzonych.

Na postęp pedagogiki specjalnej w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku z pewnością miały znaczny wpływ rozwijające się różne dziedziny nauk z pogranicza pedagogiki specjalnej, m.in. psychofarmakologia, biochemia, genetyka z patologią chromosomalną i duży postęp w zakresie techniki. Spore osiągnięcia z obszaru nauk medycznych i biologicznych dały nadzieję na bardziej efektywną działalność terapeutyczno – pedagogiczną, a usprawnianie aparatury badawczej pozwoliło na skuteczniejsze, szybsze i wcześniejsze stawianie diagnozy różnych zaburzeń i schorzeń.

Podstawowymi celami we współczesnej pedagogice specjalnej są:

- „kształtowanie określonego świata wartości i postaw, orientacji i dążeń życiowych każdego człowieka, takich jak: mieć, być, chcieć działać, wspólnie żyć;
- stwarzanie odpowiednich warunków do rozwoju i samo rozwoju;
- przygotowania do życia poprzez kształtowanie i utrwalania odpowiednich umiejętności, sprawności i wiadomości;

Realizacja celów pedagogiki specjalnej jest szczególnie widoczna w szkolnictwie specjalnym, gdzie nauczyciele pracujący z uczniami niepełnosprawnymi muszą pamiętać o tym, że:

- „niepełnosprawnemu uczniowi, należy zapewnić pomoc dostosowaną do jego potrzeb i warunków, w celu uzyskania optymalnego rozwoju;
- jednostkę upośledzoną należy wszechstronnie kształcić i wychowywać tak, aby mogła znaleźć miejsce w społeczeństwie pomimo swej niepełnosprawności;
- koniecznie, w miarę możliwości, należy korygować zaburzone funkcje u dziecka niepełnosprawnego i usprawniać funkcje niezaburzone,
- niepełnosprawnego ucznia należy tak przygotować do przyszłych zadań życiowych i do pracy zawodowej, aby w miarę możliwości uniezależnić ją od pomocy społecznej”³. Służy temu celowi wyrabianie sprawności ruchowych i umiejętności potrzebnych do wykonywania zawodu.

W praktyce pedagogicznej realizacja powyższych celów wymaga wiele wytrwałości, cierpliwości i systematyczności, ponadto często zależna jest od sytuacji rodzinnej i społecznej dziecka niepełnosprawnego.

Pedagogika specjalna, wyraźnie odpowiada wymaganiu przez nauczycieli-wychowawców

³ Lipkowski O., Pedagogika specjalna. W: Encyklopedia pedagogiczna. Red: W. Pomykało. Fundacja Innowacja, Warszawa 1997, s. 574.

pewnych **cech osobowości** dostosowanych do specyficznych zadań, jakie mają do spełnienia.

W pracy z dzieckiem niepełnosprawnym cechą, jaka jest **osobowość nauczyciela staje się** z megakompetencji, w której zawiera się źródło jego etyki zawodowej. Pracując z osobą nie w pełni sprawną, nauczyciel musi zaangażować całą swoją osobowość i tak zorganizować działalność rewalidacyjną, aby jak najskuteczniej włączyć niepełnosprawnych uczniów w nurt społecznego życia. Rozpatrując osobowość nauczyciela pracującego z dziećmi niepełnosprawnymi należy pamiętać o tym, że nie istnieje one w izolacji od innych czynników składających się na zawód pedagoga, ale że stanowią z nimi pewną spójną całość. Osobowość ma również ścisły związek z wartościami, jakie wyznaje nauczyciel.

Sam termin osobowość jest różnie rozumiany. Najczęściej określa się go jako:

„całość stałych cech psychicznych i mechanizmów wewnętrznych regulujących zachowanie się człowieka”⁴. Innymi słowy, osobowość to zbiór względnie trwałych, stałych oraz charakterystycznych dla danej jednostki cech i właściwości, które pozwalają wyznaczyć jej zachowanie oraz odróżnić ją od innych jednostek w społeczeństwie.

Osobowość nauczyciela obejmuje trzy struktury:

- Poznawczą - działania związane z postrzeganiem i rozumieniem ucznia- wychowanka oraz procesu dydaktyczno - wychowawczego.
- Motywacyjną - zawiera system wartości, potrzeby i postawy nauczyciela; struktura ta wykazuje zabarwienie emocjonalnie.
- Czynnościową - prakseologiczno- pedagogiczną, obejmującą działania wynikające z podstawowych obowiązków oraz zadań nauczyciela oraz z cech jego osobowości.

„Na układ właściwości osobowych nauczyciela składają się zintegrowane składniki właściwości takie jak: światopogląd, zainteresowania, motywacje, zdolności, inteligencja, mechanizmy temperamentalne, charakterologiczne i samoregulujące. Wszystkie one uczestniczą w procesach interakcji, tworzą różnorodną i otwartą sieć relacji między nauczycielami i uczniami, ale także pomiędzy nauczycielami i rodzicami oraz środowiskiem lokalnym, nauczycielami a dyrektorem i nadzorem pedagogicznym”⁵.

Pedagog specjalny musi dokładnie poznać trzy podstawowe działy: osobę niepełnosprawną w relacji z osobą o prawidłowym rozwoju, treści pracy oraz technikę pracy rewalidacyjnej we

⁴ Szymczak M., Słownik języka polskiego. PWN, T. II, Warszawa 1988, s. 554.

⁵ Sipińska D., Spór o katalog cech dobrego nauczyciela. „Edukacja i Dialog” 1 (1997), s. 47- 50.

wszystkich okresach rozwoju człowieka. Nie są to sprawy łatwe ani proste. Poznanie jednostki niepełnosprawnej, trafna ocena jej możliwości rozwojowych oraz perspektywy rozwoju wymaga bogatej wiedzy, umiejętności stosowania odpowiednich metod badawczych i prawidłowej analizy wyników badań. Przydatny w pracy jest również racjonalny stosunek do dziecka, wiedza o nim i sposobach postępowania z nim to ważne komponenty osobowości pedagoga specjalnego, które niewątpliwie wpływają na skuteczność jego pracy.

W literaturze pedagogicznej można spotkać się z różnymi poglądami odnośnie cech jakie winien posiadać pedagog pracujący z dziećmi. M. Grzegorzewska, prekursorka pedagogiki specjalnej w Polsce duży nacisk kładła na kształtowanie u nauczycieli postawy badawczej, stałego doskonalenia się i wzbogacania swojej osobowości. Zasadniczo nie różnicuje cech pedagoga ogólnego i specjalnego, ale zaznacza te cechy, które według niej mają u pedagoga specjalnego znaczenie szczególne. Są to przede wszystkim: twórczość zawodowa, stałe doskonalenie się i wzbogacanie siebie, empatia oraz wiara w swoją pracę⁶. Z kolei według H. Borzyszkowskiej pedagog specjalny powinien osiąść następujące cechy osobowości:

- specjalny stosunek do osoby niepełnosprawnej (nie poddawanie się tkliwości, sentymentalizmowi, ale racjonalną organizacją opieki rewalidacyjnej),
- zrozumienie istoty indywidualności procesu rewalidacji (otaczanie opieką każdą jednostkę upośledzoną, szczególnie potrzebna jest tutaj wnikliwość poznawcza i badawcza dociekliwość),
- wyjątkowe poczucie odpowiedzialności za organizowany proces dydaktyczno – wychowawczy z jednostką upośledzoną,
- łatwością w nawiązywaniu kontaktów z różnymi osobami,
- optymizm pedagogiczny (nie poddawanie się frustracji, wiara we własne siły oraz duże zaufanie i przychyłość do jednostek niepełnosprawnych⁷).

J. Maciaszkowa dyspozycje osobowościowe zalicza, jako trzeci czynnik niezbędny do powodzenia w nauce (oprócz wiedzy i umiejętności). Według K. Barłóg osobowość każdego nauczyciela pracującego z jednostkami niepełnosprawnymi, winna **cechować się takimi cechami jak:**

- umiejętnością dostrzegania emocji innych ludzi,
- umiejętnością empatycznego postrzegania drugiej osoby,
- umiejętnością dostrzegania potrzeb innych ludzi,
- umiejętnością szanowania wychowanka i jego całkowitej akceptacji,

⁶ Zob.: Kosakowski C., Pedagog specjalny – między tradycją a dniem dzisiejszym. „Szkola Specjalna” 4 (2001).

⁷ Zob.: Borzyszkowska H., Osobowość pedagoga specjalnego. „Szkola Specjalna” 1 (1983).

- umiejętnością dostrzegania i rozwiązywania konfliktów i współpracy,
- umiejętnością dostrzegania i wykorzystywania mocnych stron ucznia⁸.

„Doświadczenia potoczne i formułowane na ich podstawie zdroworozsądkowe sądy przypisywały zawsze duże znaczenie cechom osobowościowym nauczyciela – wychowawcy”⁹. Osobowość pedagoga, określana bywa jako „stopień zaawansowania nauczyciela w poznaniu, rozwiązywaniu i wartościowaniu stosunków panujących w świecie, ze szczególnym uwzględnieniem procesów kształcenia i wychowania oraz w twórczym przekształcaniu tych stosunków”¹⁰.

U. Eckert zaznacza, iż pedagog specjalny pracuje nie tylko z osobami niepełnosprawnymi, ale również z całym ich rodzinami i z szerszym kręgiem społecznym, przygotowując przez to warunki dla społecznej integracji jednostek z odchyleniami od normy. Natomiast E. Tomasik podkreśla, że pedagog specjalny, oprócz odpowiednich kwalifikacji w zakresie nauczania i wychowania jednostek niepełnosprawnych, **winien być:**

- obrońcą praw osób upośledzonych i zapewniać im poczucie bezpieczeństwa,
- odpowiednio przygotowany do współdziałania, organizowania terapii i rehabilitacji doraźnej w stosunku do dzieci,
- twórczy w kształtowaniu kultury społeczeństwa wobec jednostek niepełnosprawnych.

Cechy osobowości pedagoga specjalnego wywierają duży wpływ na efektywność jego oddziaływań rewalidacyjnych. Aby mógł sprostać zadaniom jakie stoją przed nim powinien posiadać nie tylko wiedzę teoretyczną i przygotowanie praktyczne, ale przede wszystkim być człowiekiem o osobowości ukształtowanej w sposób szczególnie sprzyjający do pełnienia swoich powinności.

Wśród wielu wartości jakimi powinien kierować się pedagog specjalny można m.in. wymienić.

- cierpliwość i wyrozumiałość, mają ogromną wartość w procesie rewalidacji dziecka upośledzonego. Cierpliwość jest cenna, gdy pedagog czeka na rezultaty swojej pracy, wrażliwość z kolei jest ważna, gdy pedagog jest świadkiem zachowań niepożądanych uczniów niepełnosprawnych.
- Stanowczość, konsekwencja, fachowość, należy uznać, iż element racjonalny w osobowości nauczyciela (np. fachowość) ma spore znaczenie. „Nauczyciel szkoły specjalnej musi odznaczać się głęboką wiedzą i umiejętnością stosowania odpowiednich metod

⁸ Zob.: Barłóg K., Adaptacja nauczycieli nauczania początkowego do pracy z dziećmi z odchyleniami od normy. WSP, Rzeszów 1998, s. 62.

⁹ Nocoń H., W poszukiwaniu ideału wychowawcy. W: Przemiany edukacyjne w Polsce i na świecie a modele wychowania. Red.: W. Korzeniowska. Wyd. „Impuls”, Kraków 2001, s. 428.

¹⁰ Okoń W., Słownik pedagogiczny. PWN, Warszawa 1975, s. 206.

rewalidacyjnych. Stanowczość i konsekwencja w postępowaniu pedagoga są nieodzowne jeśli chce on uzyskać choćby minimalne efekty swojej pracy”¹¹.

- Odpowiedzialność wobec samego siebie i za ucznia, to bardzo ważna wartość skłaniająca wychowawcę do ciągłego doskonalenia swojego warsztatu pracy, do twórczego poszukiwania nowych metod i ich ulepszania, ale jednocześnie nie traktowania dziecka jako ciekawostki natury nad którą można poeksperymentować. Z kolei dokładność i systematyczność pozwalają zachować ciągłość w realizowaniu pracy rewalidacyjnej.
- Zrównoważenie, opanowanie, spokój, są pożądanymi wartościami, gdyż u dzieci niepełnosprawnych często pojawiają się zaburzenia emocjonalne, apatia, bądź nadpobudliwość. Nerwowość nauczyciela stanowi dla nich dodatkowe zagrożenie.
- Pracowitość, sumienność, samodzielność, są bardzo cenne, gdyż pomagają odpowiednio przygotować się do zajęć. Ponadto dążenie do zmierzonego celu (usprawnienie dziecka) także wymagają sporej dyscypliny.
- Rzetelność, uczciwość, prawdomówność, wartości te są zaprzeczeniem kłamstwa, czy dwulicowości, które o nauczyciela nigdy nie powinny mieć miejsca. Pedagog powinien wszystkie dzieci traktować równo oraz rzetelnie i uczciwie traktować ich sprawy.
- Otwartość, jest to niezmiernie ważna wartość. O kwestii wychowawczej otwartości wspomina się w pedagogice sporo. „W trakcie tego procesu dochodzi do otwarcia się na dziecko, a z tym związane ukazanie swego wewnętrznego świata, do którego można wejść”¹². Postawa otwarcia się na dziecko to zarazem proces doskonalenia się i zdobywania większej dojrzałości wewnętrznej przez pedagoga.
- Empatia, to nieoceniona wartość pozwalająca na nawiązanie kontaktu emocjonalnego z wychowankami i zaspokojenie ich potrzeby oparcia, spokoju i bezpieczeństwa
- Kreatywność, elastyczność, wychowawca pracujący z dziećmi powinien wykazywać się zdolnością wprowadzania twórczych innowacji i umiejętnością dopasowania się do zmieniających się warunków otoczenia.

Zatem od wychowawcy wymaga się ulepszania własnych umiejętności, zwiększania trafności ich diagnozowania, stwarzania warunków dla sytuacji edukacyjnych w postaci zapewnienia klimatu wzajemnego zaufania, bezpieczeństwa oraz szacunku otwartości w komunikowaniu się z wychowankiem¹³.

Z zagadnieniami osobowości nauczyciela jest ściśle związane preferowanie przez niego określonych wartości. Najogólniej można powiedzieć, iż wartość to „cecha lub zespół cech

¹¹ Olszak A., Cechy osobowości pedagoga specjalnego w opinii nauczycieli szkół specjalnych. „Szkoła Specjalna” 6 (1998), s. 6.

¹² Lulek B., Miłość, wolność, otwartość. „Wychowawca” 9 (1999), s. 20.

¹³ Zob.: Michałowski S., Pedagogika wartości. Wyd. DEBIT, Bielsko – Biała 1993, s. 158 – 159.

właściwych danej osobie lub rzeczy, stanowiących o jej walorach (np. moralnych, artystycznych), cennych dla ludzi i mogących zaspokoić określone ich potrzeby”.

Wielu myślicieli podjęło próbę zdefiniowania słowa „wartość”. Według K. Olbrycht „wartość jest cechą prostą, istniejącą w świecie obiektywnie, przysługującą bytom jako takim – w najwyższym stopniu człowiekowi, a w sensie kategoryjnym – niektórym przedmiotom, zdarzeniom, zjawiskom i cechom”¹⁴. M. Gołaszewska uważa, iż wartość jest tym czynnikiem, który „stanowi niezbędny komponent dopełnienia działań przedmiotów, zdarzeń, faktów i dopiero wtedy może być uznana za znaczącą”¹⁵. O wyborze wartości decydują między innymi doświadczenia indywidualne, wiedza o świecie oraz styl wychowania. Wartości powinny być układem odniesienia dla norm moralnych, ukierunkowywać aspiracje, zamiary człowieka, motywować go do działania.

Według Ks. M. Dziewieckiego w kontekście pedagogiki „wartości można określić jako odkryte w oparciu o doświadczenie psychopedagogiczne normy i zasady postępowania, które umożliwiają rozwój wychowanka oraz osiągnięcie trwałej satysfakcji z życia”¹⁶. Wartości nie wynikają tylko z postulatów filozoficznych, są też faktem empirycznym, gdyż wynikają z analizy ludzkiego doświadczenia.

D. Skulicz jest zdania, iż nauczyciel oprócz przekazania wiedzy i podstawowych umiejętności powinien pomóc uczniowi w dokonywaniu wyborów między wartościami, zrozumienia ich konfliktów czy hierarchii. Powinien także pomóc wychowankowi doświadczać wartości w swoim własnym życiu biologicznym i duchowym, w kontaktach z innymi ludźmi oraz stworzyć mu na miarę możliwości warunki kreowania życia wartościowego¹⁷.

Oczywiście dziecko głębiej upośledzone umysłowo będzie miało nieco inną świadomość aksjologiczną, niż jego pełnosprawny intelektualnie kolega. Dlatego też pedagog specjalny pracujący z dzieckiem upośledzonym będzie musiał poświęcić więcej czasu i wypracować swoiste metody pracy, aby przybliżyć uczniowi „świat wartości”. Z pewnością też trudniej będzie dziecku niepełnosprawnemu intelektualnie wy tłumaczyć sens takich wartości jak: dobro, prawda, piękno, lecz w przełożeniu je na wartości praktyczne, bliższe doświadczeniu i przeżywaniu dziecka, można uświadomić i uczniowi „szkoły życia” ich znaczenie w codziennym życiu. Jednakże warto zaznaczyć, że „tylko taki nauczyciel, przedstawiający sobą przykład łączności z osobami niepełnosprawnymi (nie tylko w pracy, ale i w życiu prywatnym, w domu, na ulicy) może wpływać na powstawanie pozytywnych postaw szerszego otoczenia wobec osób upośledzonych”¹⁸.

¹⁴ Olbrycht K., sztuka a działanie pedagogów. Wyd. UŚ, Katowice 1987, s. 100.

¹⁵ Gołaszewska M., W poszukiwaniu porządku świata. Nasza Księgarnia, Warszawa 1987, s. 31.

¹⁶ Dziewieckii M., Wychowanie ku wartościom. „Wychowawca” 9 (1998), s. 4.

¹⁷ Skulicz D., Problemy aksjologiczne w programach kształcenia. W: Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne. Red.: T. Kukołowicz, M. Nowak. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1997, s. 381.

¹⁸ Eckert U., Zadania nauczyciela kształcenia specjalnego. „Szkoła Specjalna” 2 (1986), s. 117.

Wiedza o wartościach stanowi bardzo istotną przesłankę dla pedagogiki, gdyż **wychowanie poza wartościami jest niemożliwe** a realizacje wartości są wyznacznikiem ludzkich działań. Jednakże sama wiedza to nie wszystko. Pedagog „ślepy na wartości” lub o zachwianej wrażliwości etycznej nie będzie mógł odpowiednio przygotować dziecka do życia w społeczności, gorzej, nie będzie nawet w stanie odpowiednio wychować samego siebie. Trzeba posiadać wrażliwość aksjologiczną, gdyż tylko wtedy, jak pisze J. Tischner zauważymy, iż wartości wołają do nas, a my możemy odpowiedzieć im przez urzeczywistnianie ich.

Problematyka osobowości nauczyciela nie byłaby pełna, gdyby ujmować ją w oderwaniu od takich pojęć psychologicznych, jak: potrzeby, motywy, postawy czy aspiracje. Dopiero zbiór wszystkich tych pojęć, łącznie z wartościami jest wyznacznikiem ludzkich zachowań decydujących o stosunku do rzeczywistości do siebie oraz do drugiego człowieka.

Rzeczywistość, w jakiej przychodzi funkcjonować nauczycielowi wymaga posiadania przez niego nie tylko walorów osobowych w zakresie wiedzy i wychowania, potrzebnych dla oddziaływania, pobudzania, tworzenia wartościowego człowieka, ale wyraża się również w stosunku do całego społeczeństwa. Stosunek ten ujawnia się w różnego rodzaju akcjach wobec innych ludzi, które organizuje pedagog specjalny, by wywołać pozytywne reakcje, mające służyć wszechstronnemu rozwojowi, a tym samym prawidłowej rewalidacji osoby niepełnosprawnej. Dlatego też humanizm społeczny stanowi w procesie rewalidacji niezwykle cenny czynnik osobowości nauczyciela. Od rodzaju stosunku pedagoga do osoby niepełnosprawnej zależne są w bardzo dużej mierze wyniki dydaktyczno – wychowawcze w całym procesie edukacyjnym.

Podstawą w pracy wychowawczej jest akceptacja niepełnosprawnej jednostki, zrozumienie jej potrzeb oraz okazywanie pomocy i przezwyciężanie trudności wynikających z niepełnosprawności. Posłannictwem nauczyciela jest umiejętność dawania, „bo dając z siebie, jednocześnie zyskujemy” - podkreślała M. Grzegorzewska.

Bibliografia:

1. Sękowska Z: Pedagogika specjalna w rewalidacji osób niepełnosprawnych (W:) Z. Sękowska (red.): Przygotowanie pedagogów specjalnych do nowych form kształcenia dzieci niepełnosprawnych. Lublin 1995, Wyd. UMCS, s. 19.
2. Dykcik W: Wprowadzenie w przedmiot pedagogiki jako nauki. W: Pedagogika specjalna. Red.: W. Dykcik. UAM Poznań 2001
3. M. Trojańska: Wychowanie ku wartościom w szkole specjalnej. (W:) M. Chodkowska (red.): Interdyscyplinarność w pedagogice specjalnej. Lublin 1999, Wyd. UMCS, s. 133.
4. M. Dziewiecki: Wychowanie ku wartościom. „Wychowawca” 1998 nr 9.
5. W. Cichoń: Wartości, człowiek, wychowanie. Kraków 1996, Wyd. UJ.
6. B. Żurkowski: Wartości i antywartości w wychowaniu. (W:) F. Adamski, A. M. Tchorzewski (red.): Edukacja wobec dylematów moralnych współczesności, Kraków 1999, Wyd. UJ.
7. U. Eckert: Zadania nauczyciela kształcenia specjalnego. „Szkola Specjalna” 1986, nr 2.
8. R. Pawłowska: Młodzież a wartości. „Problemy Alkoholizmu” 1995, nr 8 – 9.
9. A. Olszak: Cechy osobowości pedagoga specjalnego w opinii nauczycieli szkół specjalnych. „Szkola Specjalna” 1998, nr 1, s. 6
10. B. Lulek: Miłość, wolność, otwartość. „Wychowawca” 1999, nr 9
11. C. Kosakowski: Pedagog specjalny – między tradycją a dniem dzisiejszym. „Szkola Specjalna” 2001, nr 4.
12. O. Lipkowski: Pedagogika specjalna. W: Encyklopedia pedagogiczna. Red: W. Pomykało. Fundacja Innowacja, Warszawa 1997.
13. J. Szempruch: Aksjologia w kształceniu i działaniu nauczycieli zreformowanej szkoły. „Nowa Szkoła” 2000, nr 4.
14. H. Borzyszkowska: Osobowość pedagoga specjalnego. „Szkola Specjalna” 1983, nr 1
15. H. Nocoń: W poszukiwaniu ideału wychowawcy. (W:) W. Korzeniowska (red.): Przemiany edukacyjne w Polsce i na świecie a modele wychowania. Kraków 2001, Wyd. Impuls.
16. B. Lulek: Miłość, wolność, otwartość. „Wychowawca” 1999, nr 9,
17. S. Michałowski: Pedagogika wartości. Bielsko – Biała 1993, Wyd. DEBIT.
18. D. Skulicz: Problemy aksjologiczne w programach kształcenia. (W:) T. Kukołowicz, M. Nowak (red.): Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne. Lublin 1997, Redakcja Wydawnictw KUL.

